

Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében

A XIX. század első felének történelmi, társadalmi, ideológiai változásai nem kedveztek a Diderot-életmű utóéletének. Hazájában is legfeljebb gyűjteményes kötetekben jelentek meg róla írások, pedig ekkor először kiadott kéziratai kapcsán munkásságának új és új területei kerültek fénybe. Műveinél jobban foglalkoztatta a kritikusokat Diderot, az ember.¹

Magyarországon sem találták aktuálisnak ebben az időszakban Diderot alkotásait. Nevével is viszonylag ritkán találkozunk. Néhány magánlevélben említik: az *Enciklopédia* kapcsán, sajátos módon a mű nyelvi tisztaságát dicsérve; a *Két India* története is a lelkes, patetikus stílus példajaként kerül ekkor szóba.² A század első felében egyetlen nyilvános közlésben találunk Diderot-szöveget, vagy inkább interpretációt: Kis János 1839-ben *A tudósok barátságáról* címmel idézi a francia szerző véleményét. Ez az írás is a Diderot-t mint embert bemutató művek közé sorolható.³

Az 1830-as évektől kezd megváltozni Diderot értékelése Franciaországban. A romantika első nemzedékétől eltérően a legjelentősebb írók keresik ekkor benne elődjüket, igaz, hogy elsősorban esztétikáját magasztalják (Nodier, Sainte-Beuve, Balzac, Nerval). Egész életművét azonban Michelet-n kívül csak kevesen fogadják el. A nemzetközi érdeklődés is jelentősen megélenkül a század közepétől a francia felvilágosodás, így Diderot élete és művei iránt is. Diderot igazi felfedezői mégis idegenek, a német Rosenkranz és az angol Morley írják az első komoly Diderot-monográfiákat, amelyek életművének minden területét értékelik.⁴

A magyarországi kritikai irodalom is tükrözi némileg ezt a mozgást. 1867-ben, egy évvel megjelenése után ismertette Rosenkranz német nyelvű könyvét

¹ Frederick A. SPEAR: *Bibliographie de Diderot. Répertoire analytique international*. Genève, 1980. Droz. Jacques PROUST: *Lectures de Diderot*. Paris (A továbbiakban = P.), 1974. Colin.

² Az *Enciklopédia* nyelvi tisztaságát Döbrentei Gábor 1829-ben állítja példának. L. GESMEY B.: *Les débuts des études françaises en Hongrie*. Szeged, 1938. 207. Ragályi Tamás Kazinczyhoz írt levelében 1805-ben Raynal abbé „mennydörgő” stílusában próbál követhető kifejezőmódot találni. Ma már tudjuk, hogy az abbé művének patetikus, „mennydörgő” sorai Diderot tollából származnak. L. M. DUCHET: *Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'Écriture Fragmentaire*. P. 1978. — A kor előítéleteinek ismeretében is meglepő, hogy 1834-ben, Magyarországon, a francia filozófiáról írt tudományos fejtegetésben Diderot-nak még a nevét sem említik. A felvilágosodás korából Helvétius és Condillac kapnak hangsúlyt, de azért Voltaire és Rousseau is szerepelnek, sőt még Bernardin de Saint-Pierre is. L. KÁLLAY F.: *A philosophia fordulópontjai Franciaországban*. Tudománytár, 2. 1834. 125–197.

³ *A tudósok barátságáról*. Diderot után, In Soproni Estvék. Literatúra Egyveleg. Kiadja Kis János. Sopron, 1839.

⁴ PROUST: *I. m.* 49–99.

Perlaky Sándor. A könyvismertetés írója jó érzékről és gyors reagálásról tett bizonyosságot, amikor az első európai vonatkozásban igazán jelentős Diderot-ról írt művet mutatta be a magyar olvasóknak. Kár, hogy a könyvismertetés a felvilágosodás korára koncentrált, Diderot-ról, a német szerzőtől eltérően, csak általánosságokat mond, s noha „százada legmodernebb szerzőjeként” jellemzi, szinte csak kritikusai tevékenységét értékeli.⁵

Az első kritikai írással szinte egy időben jelenik meg az első magyar Diderot-fordítás: *Az apácáé*, a nem különösebben színvonalas *Ellenőr* c. lap tárczájaként. A fordító, Szépfaludi Ö. Ferenc sajnos alaposan megcsonkította a regény szövegét. Teljes és eléggé hűséges fordítást ad Suzanne megérkezéséig az arpai kolostorba, de ettől kezdve hosszabb-rövidebb, néhol húszoldalas húzásokat is találunk. Szépfaludi a szövegbe hosszú zárójelet iktatva indokolta is a csonkítást: „Diderot túlságos előszeretettel festé ezen elvetemedett apátnő kicsapongó erkölcstelenségét, s mi nem haboztunk kihagyni e részt elbeszéléséből.” Eljárásának igazolására hosszan idézi Naigeont, Diderot kiadóját, akinek véleménye szerint az erkölcsi melletti művészi okokból is ki kell hagyni akár oldalakat is, ha a jó ízlést sérti az író túlzott „naturalizmusa”. A fordító magyarázataiból a mű olvasatára is következtethetünk: szerinte Suzanne egyszerűen azért szenvedett, mert nem kedvelte apácáfőnöknője. A megcsonkított regény az álszent magyarázatokkal inkább csak Diderot írásművészetéből ad szemelvényeket, a szép „tableau”-kat, a patetikus jeleneteket magyarítva, a mű mondanivalója azonban alapvetően torzul.⁶

1877-től, amikor az első jelentős Diderot-kiadás, az Assézat—Tourneux-féle „Diderot összes művei” megjelentek, Diderot nevével egyre gyakrabban találkozunk folyóiratainkban. Kont Ignác E. Scherer művét ismerteti, amelyet a szerző a teljes kiadás recenzálása közben írt.⁷ Király Pál Barbey d'Aureville Diderot-ról és Goethéről írt párhuzamos elemzését mutatja be, erősen bírálva. Sajnálattal állapítja meg, hogy a francia kritikus a *Rêve de d'Alembert* és a *Sur les femmes* c. írásokon kívül csak Diderot kritikáit értékeli igazán, ugyanakkor leszólja regényeit, drámáit, németiséggel vádolja Diderot-t; fájlalja, hogy „bizonyos körök” nálunk is tetszéssel fogadták a méltatlan bírálatot.⁸

A Diderot-kritika hazai ismertetésében és ezáltal Diderot magyarországi értékelésének elindításában az *Egyetemes Philológiai Közlöny* íróinak voltak a legnagyobb érdemei. 1890-től a folyóiratban folyamatosan ismertetik a Diderot-irodalmat. Kont Ignác Caylus és az *Enciklopédia* kapcsán, Haraszti Gyula Brunetière kritikai tevékenységét értékelve írnak Diderot-ról, Gärtner Henrik drámájának német adaptálójáról írt tanulmányt.⁹ A *Neveu de Rameau* eredeti

⁵ PERLAKY Sándor: *Diderot korszaka*. Rosenkranztól. In Sárospataki Füzetek, 1867. 643—650. (Karl Rosenkranz: *Diderot's Leben und Werke*. Leipzig, 1866.) A monográfia Spear értékelése (121) és Proust elemzése (90—91) szerint Diderot filozófiája ismertetése szempontjából úttörő jelentőségű.

⁶ DIDEROT: *Az Apácza*. Francziából ford. Szépfaludi, megj. az *Ellenőr* tárczájában. Pest, 1869. Heckenast.

⁷ KONT Ignác: *Diderot*. In Pesti Napló, 1880. 340. (Edmond Scherer: *Diderot: étude*. P. 1880.)

⁸ KIRÁLY Pál: *Külföldi irodalom* (Goethe et Diderot, par J. Barbey d'Aureville. P. 1880). In EPhK, 1882. 261—268.

⁹ KONT Ignác: *Külföldi irodalom* (Essai sur le Comte de Caylus, par S. Rocheblave. P. 1890). In EPhK, 1890. 719—723; GÄRTNER Henrik. *Külföldi irodalom* (Cäsar Flaischen: O. H. Gemmingen. Mit einer Vorstudie über Diderot als Dramatiker. Stuttgart, 1890), Diderot Père de famille c. műve Gemmingen adaptációjában. In EPhK, 1891. 206—209; HARASZTI Gyula: *A kritika evolúciója Franciaországban*. In EPhK, 1891. 36; KONT: *könyvism.* (Rocafort: Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie ou le romantisme des Encyclopédistes. P. 1890). In EPhK, 1892. 505.

kéziratának előkerüléséről és kiadásáról ismét Kont Ignác, a jeles bibliográfia-készítő tájékoztatja a magyar olvasót.¹⁰

Az első terjedelmesebb, önálló elemzésre is vállalkozó tanulmány Gärtner Henrik írása *Diderot és a polgári dráma* címmel. A tanulmány először részletesen elemzi Diderot drámaelméleti műveit, majd a *Fils naturel*-hez kapcsolt *Entretiens*-ből közöl magyar fordításban két részletet, amelyek a romantika poétikájával mutatnak alapvető hasonlóságokat (a természet mindenhatóságát hirdető és a költői inspiráció rendkívüli állapotát leíró sorokat). Jól látja Diderot helyét a francia dráma fejlődésében, elemzi Lessingre gyakorolt hatását. Egyetértőleg idézi a *Fils naturel*-ről Lessing bírálóit. Drámáinak hibáit a felvilágosodás filozófiájával hozza kapcsolatba: mivel a dráma alapvető feladatát az erkölcsök javításában látta, ennek az elvnek engedelmességgel „kondíciót” festett jellem helyett. Kitér az elmélet és a gyakorlati megvalósulás közötti eltérésekre is.¹¹

A francia kritikai irodalomban a század második felében Diderot körül kialakult vitáról számol be Kont Ignác 1896-ban, bemutatva a legfontosabb műveket, véleményeket. Miután elmarasztalja Brunetiére-t és követőit a Diderot ellen intézett támadások miatt, néhány szép monográfiát ismertet: Reinach művét, amelyben az *Enciklopédiáról* és a színházról írt fejezeteket dicséri (ezt a könyvet két folyóiratban is ismertetik), a pozitivistá Ducrot Diderot életéről, regényeiről és filozófiai műveiről írt könyvét, majd Collignon kevésbé sikerült, de „materialista racionalizmusát” jól bemutató írását.¹²

A század végén és a századfordulón hazánkban megjelent Diderot-tanulmányokra jelentős hatást gyakorolt két, magyar nyelvre is lefordított francia irodalomtörténet, amelyeket, mint az „egyetemi” kritika Diderot-értékelését, különleges hely illeti meg a francia szakirodalomban. Nisard és Faguet irodalomtörténete hangnemben és ítéletalkotásban megegyeznek: mindkét mű erkölcsstelennek bélyegzi Diderot írásait.¹³ Különösen tanulságos Faguet *AXVIII. század c. könyve*, amely több kiadást is megért hazánkban. A mű Diderot-fejezete sajátos értékelést ad az addig lezajlott vitákról és az életműről. Műveltség tekintetében Diderot-t Voltaire és Rousseau elé helyezi, természetudományos és filozófiai tudását elismeri. Filozófiájában kiemeli, hogy Darwin és Lamarck előtt a fajok evolúciójáról és a transzformizmusról határozott elképzelése volt. Ugyanakkor hiányolja belőle a rendszert; pszichológiai okokkal, elsősorban szenvedélyességével magyarázza a hiányosság okát. Ezt a tévhitet évtizedekig visszhangozták a magyar tanulmányok, lexikonok. Az író és művei erkölcsét egyaránt támadja, erkölcsfilozófiáját hosszasan bírálja. Úgy véli, Diderot alkotásaiból teljességgel hiányzik a költői képzelet, az invenció. Főleg *Az apácát* illeti súlyos és méltatlan kritikával: „unalmassága csak undorító voltával versenyez” — írja róla. Bírálata, noha többen cáfolják is, a magyar-

¹⁰ KONT: könyvism. (Monval: Le neuveu de Rameau. P. 1891). In EPhK, 1892. 498.

¹¹ GÄRTNER H.: *Diderot és a polgári dráma*. In EPhK, 1893. 241–257. Rosenkranz említett könyvére hivatkozik. (Uő. tárgyalja az angol polgári dráma fejlődését, többször utalva Diderot-ra. L. *Az első polgári tragédia*. In EPhK, 1895. 761–771.)

¹² KONT: *A francia philológiai irodalom 1893–1895*. In EPhK, 1896. 555, 556. (Az ismertetett művek: J. Reinach: Diderot. P. 1894; L. Ducrot: Diderot, l'homme et l'écrivain. P. 1894; A. Collignon: Diderot, sa vie et ses oeuvres. P. 1875). A másik ismertetés a Budapesti Szemlében, a szerző: r. f., 1894. 213. sz. 476–479.

¹³ E. FAGUET: *A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok*, ford. Haraszti Gyula, Bp. 1898; D. NISARD: *A francia irodalom története*, ford. Szász Károly, 3. köt. XVIII. sz. Bp. 1880.

országi ismertetésekben sokáig visszatér.¹⁴ Faguet ugyanakkor nagyra értékeli a *Rameau-t*, Diderot műkritikáit és Sophie Volland-hoz írt leveleit. Diderot növekvő népszerűségét, maliciózan, nagyrészt az időnként előkerülő kéziratoknak tulajdonítja, amelyek ráirányítják újra és újra a figyelmet. A magyar fordító, Haraszi Gyula lesújtó véleménnyel volt a felvilágosodás koráról, így a mű fordítása során is inkább az árnyakat növelte. Egyértelműen tükrözi ítéletét a műről írt ismertetése: „a keresztényi és hazafias szellem” hiánya, „az erkölcsi érzék süllyedése” miatt mélypontnak látta ezt a századot.¹⁵

A felvilágosodás korával, az enciklopédistákkal szembeni ellenséges hang jellemzi a századfordulón megjelenő tanulmányok egy részét.¹⁶ Ugyanakkor ebben az időszakban jelentek meg Diderot magyarországi utóélete szempontjából az első jelentős könyvek, írások is. A századvég magyar kritikái közül rendkívül pozitív, lelkes hangvételével emelkedik ki a *Külföld* c. szépirodalmi és kritikai hetilap Diderot-nak szentelt cikke, amelyben a szerző védelmébe veszi Diderot erkölcsfilozófiáját, a filozófust „a szocializmus ősapjának” nevezi és Diderot nagyságát többek között abban látja, hogy a tudományok vívmányainak jelentőségét hangsúlyozta az emberi társadalom megjavításában. A kiemelt helyen szereplő értékelés mellett Diderot arcképét is közlik, mégpedig a címlapon.¹⁷

Diderot magyarországi bemutatása szempontjából mindmáig az egyik legjelentősebb vállalkozás Alexander Bernáté, aki a Filozófiai Írók Tára szerkesztőjeként a sorozat három kötetét a francia filozófusnak szentelte: két kötetben fordításokat jelentetett meg, amelyeket az első magyar Diderot-monográfia megjelenése követett. Monográfiája sajnos hazánkban jelenleg is az egyetlen tanulmánykötet, amely megkísérli az egész életmű elemzését. Az első kötet 1895-ben jelent meg.¹⁸ Fordítója, Kun Sámuel, Comte filozófiájának követője, aki Alexander közlése szerint „azon művek fordítására vállalkozott, amelyeket Comte mint saját filozófiájára előkészítőket, pozitivista könyvtári jegyzékébe felvett”.¹⁹ Alapvetően fontos művek kerültek így a magyar olvasók kezébe. A természettudományok és a filozófia kölcsönös kapcsolatát sürgeti a *Gondolatok a természet értelmezése felől*, amelyben Diderot a tudósokat arra biztatja, hogy metafizikai rendszerek helyett az anyagi világ, a tények oksági folyamatait kutassák. Igaz, hogy Comte pozitivista magyar követője ebben a műben a műben a természeti jelenségek pusztá leírását ünnepli, félreértve a francia filozófus tanácsait a történések „hogyan”-jának és „miként”-jének kutatására vonatkozóan, mint azt Szigeti József is bizonyítja.²⁰ A fordításkötet következő darabja a *Levél a vakokról* c. írás, amely merész ateista materializmusával börtönbe

¹⁴ Pl. Révai Nagy Lexikona, Bp. 1938. V. 526.

¹⁵ Egyéni véleményt fűz például a lefordított szöveghez lábjegyzetben a *Fecsegő csecsebecsék*ről: „Diderot-nak legtrágárabb, s egyáltalán az egész századnak egyik leghírhedtebb regénye”. I. m. 426; HARASZI: *A XVIII. század irodalma*. Könyvism. In Budapesti Szemle, 1896. 196–214.

¹⁶ MARTON József: *Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták*. Nagyszombat, 1900. VII. 251. Az enciklopédisták „romlottságát” hangsúlyozza. Az *Enciklopédiáról* így ír: „az újkori pogányság, a hazugság és istentelenség kolosszusa” (25). Ítéletalkotásaiban egyébként fő forrása Faguet említett műve, amelynek ellenséges hangját átveszi és idéz is tőle: „Kevés korszak van, amelyben több ócska dolgot találtak volna ki újra, még pedig az illetőknek élvezetet nyújtó vakmerőséggel, s a botránynak minden fűszerével”. (26).

¹⁷ *Külföld*, 1894. 9. sz. (A címlapon Fragonard festménye.)

¹⁸ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. I. Bp. 1895. (2. kiad. 1915) Filozófiai Írók Tára (A továbbiakban = FIT) XII. fiai., jegyz. Kun Samu.

¹⁹ ALEXANDER Bernát: *Diderot-tanulmányok*. Bp. 1900. FIT, XV. Bevezető.

²⁰ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. Bp. 1951. (2. kiad. 1983) Bevezető, XXXIX.

juttatta Diderot-t; és végül a világ anyagi egységét bizonyító rövid, de fontos értekezés: a *Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról*. A fordításokat sommás bemutatások és jó jegyzetanyag egészítik ki.

Míg az első kötet szorosabban vett filozófiai műveket tartalmaz, Alexander Bernát a másodikban esztétikai jellegű írásokat fordított és egy majdnem teljes Rameau-fordítást közölt. Így a híres dialóguson kívül a *Paradoxon a színészről*, az *Értekezés a festőművészetéről*, *A drámai költészetéről* c. művek részletei is megszólaltak magyarul.²¹ A fordításokhoz csatolt majd százoldalas jegyzetanyag és a bevezető összefoglalja a létező Diderot-irodalmat, bemutatja Diderot addig előkerült műveit, beszél hatásokról. Kár, hogy a szövegeket Alexander óvatosságból, szeméremből megvágta, elhagyta a „szabadszájú” részeket, engedve a kor prudériájának. Igaz, még így is van, aki túl merésznek találja. Alexandert durva támadás éri Simon József Sándor részéről, aki vétekek tartja, hogy Diderot-t, „ezt a zavaros, erkölcstelen filozófust” bemutatta a magyar közönségnek. Simon Diderot-tól elvitatja a filozófus címet, a fordítótól és a tanulmányírótól azt, hogy tudományt művelt, sőt még azt is, hogy franciául jól tudna.²² Sajnos ezt a rosszindulatú írást nem tekinthetjük csupán extrém, egyéni véleménynek. Az első fordításkötetről megjelent könyvismertetés is elmarasztalja Alexandert azért, hogy Diderot filozófiai műveinek bemutatására vállalkozott. Diderot-t szépíróként még elismerné a bíráló, de az a véleménye, hogy „mint bölcselő, alig emelkedik felül a műkedvelő fokán” és elhibázottnak tartja, hogy a rangos sorozat, amely Bacon, Kant, Hume, Platon műveinek bemutatásával akarja a magyar közönség gondolkodását alakítani, a „szűk látókörű Diderot” műveit is terjeszti.²³ Szerencsére nem ez az általános vélemény.

Alexander Bernát óriási ismeretanyag birtokában fogott hozzá a *Diderot-tanulmányok* megírásához.²⁴ A magyar filozófus megkísérelte a Kant előtti filozófia fejlődési folyamatába behelyezni Diderot eszméit, és XVII. századi elődeihez, valamint kortársaihoz viszonyítani. Kereste a hasonlóságokat Diderot és saját kora filozófiája között is. A pozitivista szempontú értékelés azonban egyrészt sematizálja, másrészt meg is hamisítja Diderot filozófiáját.²⁵ Tudatosan kerüli, hogy a felvilágosodás és Diderot politikai harcairól kelljen beszélnie. Így az *Enciklopédiáról* egyáltalán nem ír, mert nem Diderot küzdelmeinek bemutatását, hanem „szellemének lélektani rajzát” szeretné adni.²⁶ Diderot ateista materializmusát sajátos interpretációval panteizmusra redukálja, tényekből kiinduló filozófiáját a tényekre szorítkozóval azonosítja: „Tartózkodás a metafizikától, szorítkozás a tények világára és a mennyiben a metafizika soha

²¹ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. II. Bp. 1900. (2. kiad. 1915) FIT, XIII. Ford., jegyz. Alexander B.

²² SIMON József Sándor: *Diderot magyar filozófusa*. Adaléku Alexander Bernát francia és magyar nyelvi tudásának és filozófiai álláspontjának feltüntetéséhez. Losonez, 1902. Megjegyezzük, hogy a Spear-féle bibliográfia ezt a művet tévesen idézi, szerzőjének Alexandert véli (337).

²³ Az ismertetés írója: s. e., In Jelenkor, 1896. 29. sz. 460–461.

²⁴ ALEXANDER Bernát: *Diderot-tanulmányok*. Bp. 1900. FIT, XV.

²⁵ SÁNDOR Pál a vállalkozás magyarországi jelentőségét így jellemzi: „a magyar filozófust pozitívista alapállása készítette arra, hogy számbavegye a filozófia területén létrehozott értékeket, így Diderot alkotásait is, neokantianizmusa viszont arra ösztönözte, hogy ne elégedjen meg a pusztá anyaggyűjtéssel és csoportosítással, hanem «a filozófia történetében megnyilatkozó vezérlő eszmét» is keresse”, L. *A magyar filozófia története* (1900–1945). I. Bp. 1973. 427–442.

²⁶ I. m. XIV.

nem különbözhet ki egészen gondolkodásunkból: panteizmus a kor gondolkodásának uralkodó jellege.”²⁷

A mű három nagy egységből áll. Az elsőben Diderot egyéniségét jellemzi, lélektani megközelítéssel a temperamentum, tehetség, értelem és a művek megszületése közötti kapcsolatokat keresi. A második rész az író bemutatása: Alexander Diderot szerteágazó munkásságában írásmódjának jellegzetes sajátosságait próbálja megragadni. A francia filozófust, ismét pszichológiai jellemzők alapján, a „szintetikus elmék” közé sorolja, lelki alkatával magyarázza analógiás gondolkodását, a rendszeralkotás hiányát. A pszichológiai szempont túlsúlyozása miatt helyes megállapításai gyakran nem megfelelő magyarázatot kapnak, hiszen a rendszeralkotástól Diderot a természettudományok korabeli állapota miatt tartózkodott, analógiás gondolkodásra is tulajdonképpen emiatt kényszerült. Ugyanakkor Alexander felismeri annak jelentőségét, hogy Diderot a filozófiát a természet módszeres vizsgálatának, megismerésének szolgálatába állította, ha e kapcsolat kölcsönösségét nem is hangsúlyozta kellőképpen. Minden hibája ellenére Alexander Bernát tanulmánya mutatta be először magyar nyelven Diderot életművének sajátosságait, gondolkodásának meghatározóit, eszméinek változásait és ellentmondásait. Maga is azzal indokolja a *Diderot-tanulmányok* megírását, hogy magyarul csak Faguet tanulmánya olvasható a filozófusról (annak pedig sok állításával nem érthetett egyet), sőt az idegen nyelvű Diderot-irodalom sem igazán elemző, inkább csak esszékre vállalkoznak méltatói.

A *Diderot-tanulmányok* harmadik nagy egysége műelemzéseket tartalmaz. Alexander azokat a műveket elemzi részletesen, amelyeket maga fordított. A *Rameau unokaöccsét* tartja Diderot főművének: „a legjobb, mi tőle tellett, ez fogja életben tartani”, „legszebb párbeszéd, melyet Platon óta írtak” — írja róla. A szép, részletes elemzésben a mű és a valóság kapcsolatát hangsúlyozza. Ezután drámaelméletét és drámai műveit tárgyalja. Érdekes tény, hogy Diderot életművéből éppen drámáiról, ill. drámaelméletéről készült a századfordulón két alapos tanulmány, is. Lessing *Hamburgi dramaturgiájának* nagy szerepe volt ebben, a jól ismert drámaelméleti mű bírálva ugyan, de mégis népszerűsítette Diderot elméletét. Ugyanígy a *Rameau unokaöccse* magyarországi sikerében minden bizonnyal szerepet játszott az, hogy Goethe kedvelt olvasmányai közé tartozott.²⁸ Diderot drámáiról mindenesetre Alexander Bernát után hasonló igényességű elemzés hazánkban csak az utóbbi években született. Alexander végül Diderot esztétikai jellegű műveit értékeli. Lélektani elemzést ír a *Színészparadoxonról*, összeveti a diderot-i paradoxont híres színészek vallomásaival, majd műkritikáit méltatja. A *Szalonokból* hosszú részletet fordít jellemzésül és egyben bemutatásként, majd elemzi az *Értekezés a festőművészetéről* című alkotást is.

Az 1900-ban megjelent monográfia évtizedekig minden Diderot-elemzés kiindulópontja volt Magyarországon. A két fordításkötet sikerét bizonyítja, hogy 1915-ben második, javított kiadásuk is megjelent.

Az Alexander Bernát vállalkozását méltató pozitív kritikák közül Hatvany Lajosét emeljük ki, aki örömmel üdvözli a nagy francia filozófus magyarországi bemutatását és hangsúlyozza, hogy a magyar filozófus a külföldi kritikák ismer-

²⁷ I. m. 76.

²⁸ Mint ismeretes, Goethe le is fordította a regényt, sőt franciául az eredeti előkerüléséig csak a Goethe-szövegből visszafordított változat volt olvasható.

retében Diderot filozófiai fejlődését egyéni koncepció alapján mutatta be, eredeti művet alkotva.²⁹

A századforduló és a XX. század első évtizede Diderot valóságos reneszánszát hozta Magyarországon. A magyar Diderot-monográfia, mely összefoglalta és bőségesen idézte az addig megjelent Diderot-irodalmat, résztanulmányok sorának nyitott utat, amelyek munkásságának különböző területeit elemezték. Diderot több művének fordítása, sőt újrafordítása is megjelent. A megnövekedett érdeklődést mutatja az is, hogy több folyóiratunk közöl érdekességeket Diderot életéről.³⁰

Diderot dramaturgiájáról ezekben az években születik hazánkban a legtöbb tanulmány. 1904-ben Diderot műveinek Lessingre gyakorolt hatásáról jelenik meg egy kis könyv, a francia író születésének 200. évfordulóján pedig egy másik összehasonlító jellegű elemzés *Diderot és Terentius* címmel. Mindkét tanulmánykötet részletezi a polgári dráma kialakulását, sajátosságait is.³¹ Izgalmasan tárgyalja Diderot *Színészparadoxonját* Hevesi Sándor, a század első évtizedeinek legjelentősebb színházi szakembere; máig elfogadható módon vetve össze Diderot, Lessing és Goethe véleményét. A híres „paradoxon” értékelésében (tehát: a jó színész technikával és nem átéléssel nyújtja mindig ugyanazt a szenvedélyes alakítást) Diderot-val szemben foglal állást. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Diderot vette először figyelembe a drámaírók közül az önálló színészi munkát, és ebben a kérdésben Goethével szemben neki ad igazat.³²

Diderot filozófiai írásai közül Révész Béla, a *Népszava* szépirodalmi rovatának szerkesztője, baloldali gondolkodású író, fordítja le újra a *Levél a vakokról* c. művet, amely a *Darwin* c. népszerű természettudományi folyóirat könyvtára sorozatának 5. köteteként jelent meg 1914-ben. Diderot filozófiájának elismerését jelenti, hogy műve olyan sorozatban jelent meg, amelyben többek között Darwin és Lamarck munkájának fordítása is szerepelt. Sajnálatos módon a sorozatszerkesztő Fülöp Zsigmond előszava a művet félremagyarázva „lélektani értekezésként” jellemzi, bár a szerzőt igen szép szavakkal méltatja: „a türelmetlen forradalmár, . . . minden idők egyik legsokoldalúbb és legszellemesebb tudósa és bölcselője . . .”³³ *Párbeszéd a hitetlenségről* címmel Kun Sámuel fordítja le Diderot *Entretien d'un philosophe avec la maréchale de **** című művét.³⁴

Diderot etikai vonatkozású gondolatairól magyar méltatói ritkán írtak,

²⁹ H. L. (HATVANY Lajos): *Diderot-tanulmányok. Diderot Válogatott filozófiai művei*. In Budapesti Szemle, 105, 1901. 29. sz. 460–470.

³⁰ [(SZABÓ Károly) Omikron]: *Diderot Szent-Pétervárott*. In Magyar Szó, 1903. 243–244. – képzelt dialógus Diderot és Daskov hercegnő között a műkritikáról; BERKOVICS Miklós: *Diderot kéziratai*. In EPHK, 1903. 262–265. – a Diderot-kéziratok kiadási nehézségeiről, némi rosszindulattal; SZILÁGYI Géza: *Diderot*. In Magyar Génius, 1902. szept. 14. 37. sz. 620–622. – a cikk írója Diderot kivételes tehetségét dicséri, a *Bijoux* művészi értékeit kissé kétértelműen méltatva: a „pornográf” ötletet „ideával” tudta megtölteni, „e hitetlen francia szépen csillogó szögeket vert az Úr Jézus örökkön vérző testébe”. Mintegy illusztrációként „Mit szólnak hozzá?” címmel saját fordításában közöl Diderot-tól egy deista utópiát, „mesét”, amely a vallási hiedelmek esztelenségét teszi nevetségessé.

³¹ SEBESTYÉN Károly: *Diderot befolyása Lessingre*. Eger, 1904; HUSZRI József: *Diderot és Terentius*. Bp. 1913.

³² HEVESI Sándor: *Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete*. Bp. 1965. *A színjátszás művészete* c. könyv 1908-ban jelent meg először.

³³ DIDEROT: *Levél a vakokról, azokhoz akik látnak*. Bp. 1914. Darwin kv. 5. Ford. Révész Béla, előszó Fülöp Zsigmond.

³⁴ *Párbeszéd a hitetlenségről*. Diderot után ford. Kun S. Bp. é. n. (?1905), Világosság Klny.

még Alexander Bernát is alig érintette, ezért is különösen jelentős a Diderot pedagógiájáról megjelent tanulmány, amely előadásként is elhangzott, 1913-ban. Gy. Nagy Józsefet két külső ok serkentette tanulmánya megírására: a Diderot-évforduló és tanárának, Fináczy Ernőnek két évvel korábban megírt hasonló tárgyú, Helvétiusról szóló írásának példája. Gy. Nagy Alexanderhez hasonlóan „megvédi” Diderot-t az ateista materializmus „vádjától”. Jól elemzi Diderot Helvétius-bírálatát. Részletesebben a II. Katalin cárnő kérésére írt *Plan d'une Université* c. írás pedagógiai újításait tárgyalja. Az elemzést értékeléssel zárja. Ellentmondásokat talál a műben, melyek okát abban látja, hogy Diderot megrendelésre írt. Több kifogása van Diderot koncepciójával szemben. Elsősorban a hasznossági elv eltúlzását bírálja, így például azt, hogy a történelem oktatását a modern korról és a hazai történettel kezdjék (az „állampolgári” nevelés jegyében), a reálórák (matematika, fizika, kémia) túlzott megemelését, valamint azt, hogy a matematika szerepe a középiskolában szektáló is legyen (Diderot zseniális proféciája ma nagyobb egyetértést kaphatna). Ugyanakkor elismeri, hogy Diderot volt az első gondolkodó, aki a pozitív (egzakt) tudományok tantervi értékét megsejtette. Az ő tanterve Nagy szerint „első kísérlete a természettudományokra alapított képzésnek, s mint ilyen merev egyoldalúsága dacára, jelentékeny (eddig kevésbé méltatott) fázisa a tantervi elmélet történetnek”. Azt is érdemei közé sorolja, hogy az általános, ingyenes és állami oktatás bevezetését javasolta.³⁵ Tartalmas elemzését (amelyből elsősorban a XVIII. századi pedagógiai elméletekre utalást hiányolhatjuk) csak ötven évvel később követte egy újabb írás ebben a témakörben, Dénes Magdáé, amely ideológiailag helyesbítette Diderot bemutatását, értékelését is módosította, de a művek elemzéséhez nem sok újat tett hozzá.

A századelőn fordítóink és kritikuskaink megkísérlik Diderot szépirodalmi műveinek elfogadtatását is. *Az apácát* 1907-ben Holló Jenő másodszer fordítja magyarra, a *Rameau unokaöccsét* 1922-ben Kemény Gábor.³⁶ *Az apáca* második magyar fordítója sem tartotta tiszteletben Diderot szövegét. Kihagyásaiban őt nem erkölcsi, hanem esztétikai és ideológiai szempontok vezették. Úgy vélte, megjavítja, „erőteljesebbé”, hitelesebbé teszi a művet, ha néhány általa „feleslegesnek” ítélt oldalt elhagy. Diderot erkölcsi elmékedéseit, példáit kihagyja, ezzel a mű mondanivalóját önkényesen leegyszerűsíti, a mű egységét megbontja. Diderot legtöbbet vitatott regényének „rehabilitálását” kísérli meg a harmadik fordítás, a sokáig „trágárnak”, „ocsmánynak” titulált *A drágalátos fecsegőké*. Rexa Dezső fordítása két kiadásban is megjelent, de rendkívül kis példányszámban. Rövid előszavában a fordító szabadon idéz az előtte írt Diderot-elemzésekből és, mintegy védekezésül, Lessing és Goethe Diderot-értékelésére is hivatkozik.³⁷

Az apáca második fordításával párhuzamosan jelenik meg a regényről Haraszi Emil tanulmánya.³⁸ Haraszi szándéka Diderot szépirodalmi műveinek felértékelése. Kár, hogy filozófiáját ő is lebecsüli, téves kiindulópontja teljesen

³⁵ Gy. NAGY József: *Diderot pedagógiája*. Bp. 1914; DÉNES Magda: *A francia materialista filozófusok pedagógiai nézetei* (Helvétius és Diderot). Bp. 1965. Egyetemes Neveléstörténet.

³⁶ DIDEROT: *Az Apáca*. Regény a XVIII. századból. ford. Holló Jenő, Bp. 1907. Népszava könyvkeresek.; DIDEROT: *Rameau unokaöccse*. Bp. 1922. Ford. Kemény Gábor, előszó Benedek Marcell. A szellem harcosai.

³⁷ DIDEROT: *A drágalátos fecsegők*. Ford. Rexa Dezső, Bp. 1924. Nagy írók — nagy írók (1923-ban is megjelent: *Mikor a néma ajkak megszólaltak*, f. R. D. Bp. Genius, Világosság ny.)

³⁸ HARASZI: Emil: *Diderot „Apáca”-ja*. Kolozsvár, 1907.

szubjektív, megalapozatlan. Haraszti nem törekszik önálló, elemző mű írására, inkább az addigi Diderot-irodalom kritikai áttekintésére, így forrásfeldolgozó, eklektikus, ellentmondásos marad. A tanulmány kimondatlanul Alexander monográfiáját igyekszik kiegészíteni; bevezetőjében sajnálkozik, hogy Diderot regényeivel nemcsak a külföldi szakirodalom, de magyar bemutatója is mostohán bánt és csak a *Rameau*-t méltatta kellőképpen. Némileg ellentmond ennek az a megállapítása, hogy „Diderot-t tartja ma az irodalomtörténet a XVIII. század igazi realistájának”. Cáfolja Faguet véleményét, miszerint Diderot-nak nincs fantáziája, példája épp a sokat vitatott *Fecsegő ékszer*. Több irodalomkritikushoz hasonlóan ő is a két nagy német, Lessing és Goethe értékelését idézve próbálja a rásütött „pornográf” jelzőtől megszabadítani ezt a művet. A *Mindenmindegy Jakab* elemzésénél Schiller fordítására hivatkozik, ugyanakkor a Balzacra gyakorolt hatást említi. Az *apácáról* először a XIX. századi és a kortárs irodalomkritikusok dicsérő véleményét részletezi, bár a negatív értékelésekről is szót ejt. A mű keletkezésének történetét, majd utóéletét ismerteti. Az értékelést vagy véleménymondást mellőzve, felhívja a figyelmet, hogy Diderot művei milyen szélsőséges reakciókat váltanak ki még a XX. századi olvasókban is: egyrészt „pornografikus ponyvairodalomként” olvassák, másrészt, így *Az apácát* pl. a *Népszavában* „vallás és osztály elleni lázításra” használják fel.³⁹

A viszonylag rövid műelemzésben a kor festését és a jellemek ábrázolását méltatja. A jellemábrázolás dicséreténél tudja leginkább saját véleményét bemutatni, ebben a részben szavai meggyőződéssel telnek meg: „Suzanne Diderot egyik legművészebb jelleme, a francia regényirodalom egyik legfigyelemreméltóbb alakja”, a főnöknők, papok alakja is remeklés.

A fenti tanulmánnyal ellentétben a műelemzések képezik Hankiss János *Diderot mint realista elbeszélő* c. tanulmányának fő erényét.⁴⁰ Művét Alexander monográfiájához szánta kiegészítésül. Bevezetőjében Diderot filozófiai és esztétikai elveinek rövid vázát adja, kiemelve azokat a gondolatokat, amelyeket elemzése szempontjából fontosnak tart. Kár, hogy ebben a részben hamis sablonokat vesz át elődeitől: Diderot-ban ma is az „ember”, vagyis az egyéniség érdekes, a „szintetikus elme”, aki nem elemez, nem rendszerez, „szórakozott és következtetlen”. Művének általános hibája, hogy Diderot-ban mindenáron a XIX. századi realizmus (és részben a naturalizmus) előfutárát keresi, következtetéseit ennek a szempontnak rendeli alá. A regényeket teljesen kiszakítja korukból, és szinte kizárólagosan *esztétikai-filozófiai* produktumként jellemzi őket. Ugyanakkor elemzései ragyogóak; a stilisztikai elemzésekhez a magyarul addig meg nem jelent művekből maga fordítja le a példákat. A tanulmány legnagyobb érdeme a Diderot-regények magyarországi „rehabilitálása”. A *Fecsegő ékszer*et ő meri először elfogadni. *Az apácát* Diderot legtökéletesebb regényének nevezi, finom stilisztikai érzéssel dicséri „tableau”-it, patetikusságát. A mű cselekményét, befejezését, főalakját, mellékszereplőit természetesen jellemzi, elutasítva korábbi kritikusai bírálatát. A *Mindenmindegy Jakabot* mint a „realisztikus elbeszélés egyik korai megnyilatkozását” értékeli, romantikus és realista részeket különít el benne. A *Rameau*-t elsősorban stílusa miatt dicséri, ő is ezt a művet tartja Diderot „írásművészete koronájának”. Regényei mellett több elbeszélést is elemzi.

A konklúzióban összegyűjti Diderot írásainak realisztikus jegyeit: a köznapi

³⁹ HOLLÓ Jenő *Apáca*-fordítása a *Népszava* könyvtárában jelent meg.

⁴⁰ HANKISS János: *Diderot mint realista elbeszélő*. Bp. 1915.

élet bemutatása, valószerű vagy valóságos történet választása, ugyanakkor rendkívüli események, alakok rajza, a különtség, a rögeszme ábrázolása, a részletek pontos festése, a test, a gesztusok tudományos és aprólékos leírása (utóbbi szenzualizmusával hozza kapcsolatba). Következtetéseiben viszont önmagának ellentmond, amikor külsődleges, nem irodalmi jellemzőkkel próbálja definiálni Diderot regényeit: az *Ékszeres* „irodalmi tréfa”, *Az apáca* „polémikus irat”, stb. A csúszás oka a történeti szempont hiánya, valamint az, hogy a flaubert-i, balzaci mintákat vetíti vissza a diderot-i regényekre.

A fordítások elé írt sablonos könyvelőszók között kivételt jelent Benedek Marcell esszéje, amely az 1922-es *Rameau unokaöccse* fordítását kíséri. Magyarországon ő hangsúlyozza először azt, hogy Diderot tevékenységének minden területén a *haladás* eszméje érvényesül. Diderot szellemi nagyságát abban látja, hogy a kor világfelfogásának kialakítója akart lenni, megértette az ipari fejlődés fontosságát és azt közvetítette is olvasóihoz (*Enciklopédia*). Támadja a nálunk is elterjedt hamis irodalmi klisé, hogy Diderot a „legnémetebb szellemű” író, ezt úgy véli Goethe és Lessing csodálata miatt ragasztották rá. Regényeiről általában nincs nagy véleménnyel, de a *Rameau*-t ő is Diderot legtokéletesebb alkotásának tartja.⁴¹

A magyarországi Diderot-értékelések, sőt Diderot-fordítások nagy része évfordulók köré csoportosul. Először születésének 200. évfordulóján emlékeztet meg róla érdemben a magyar kritikusok.

A magyar kritikában kialakult ideológiai polarizáció, amelyre *Az apáca* 1907-es bemutatásánál felhívtuk a figyelmet, ekkor az egész életmű értékelésében megmutatkozott. Franciaországban is két táborba rendeződtek ekkor Diderot támadói és a mellette elkötelezettek.⁴² A magyar sajtó is reagált erre a vitára, elsősorban a baloldal állásfoglalása figyelemre méltó. A politikai kérdésekben semlegességre törekvő *Vasárnapi Újság*ban nagyon visszafogott hangú méltatást olvashatunk König Györgytől. Filozófusként, szépiróként, dramaturgként közép-szerenék ítéli Diderot-t, még az *Enciklopédiáról* is mérsékelten nyilatkozik. Őszintén csak színi és művészi kritikáért lelkesedik, munkásságának ezt a részét érzi aktuálisnak.⁴³ Merőben különböző Diderot-képet villant fel Pogány József, a *Népszava* irodalmi rovatának szerkesztője, a magyar munkásmozgalom egyik jeles képviselője.⁴⁴ Magyarországon ő veti fel először (talán Európában is) Diderot történeti szempontú teljes újraértékelésének szükségességét. Hangsúlyozza Diderot társadalmi meghatározottságát, az *Enciklopédia* harcos szembefordulását a tekintéllyel, a feudalizmussal. Jelentőségét a *Tőkéhez* hasonlítja: „a polgári világnézet olyan összefoglalása, mint amilyen Marx *Tőkéje* a proletároknak”. Bírálja azokat a polgári történetírókat is, akik úgy vélik, „az ő tanai csinálták a forradalmat”. Harcos forradalmiságát Pogány így jellemzi: „Ő volt, aki az emberiség eddigi legjelentősebb forradalmi válságának eszméit rendbeszedte, jelszavait kikiáltotta, szellemi fegyvertárát megteremtette.”

⁴¹ BENEDEK Marcell: *Könyv és színház*. Bp. 1963. 38–53. A tanulmány az 1922-es *Rameau*-fordítás előszava.

⁴² Diderot korábbi bírálóihoz (La Harpe, Taine, Barbey d'Aureville, Faguet stb.) a 200. évforduló megünneplése során újak kapcsolódtak: a katolikusok az *Enciklopédiát* bírálták, a polgári jobboldal a balosokhoz intézve szavait becsmérelte a nagy francia filozófust: „Ce n'est pas grand-chose votre Diderot!” Barrès „L'échéance de Diderot” címmel írt cikket. L. PROUST: *I. m.* 98.

⁴³ KÖNIG György: *Diderot*. In *Vasárnapi Újság*, 1913. 44 sz.

⁴⁴ POGÁNY József: *Diderot*. In *Kultúra és alkultúra*. Bp. 1962. 226–228. Megj. *Népszava*, 1913.

Pogány József elkötelezett hangvételi írása részben megmagyarázza azt a csendet, ami Diderot műveit, főleg a filozófiai jellegűeket a két világháború közötti Magyarországon körülvette. 1925 és 1942 között a materialista, a nemzeti érdeket háttérbe szorító forradalmi gondolkodású filozófusról nem lehet írni. Jellemző, hogy egy ez idő tájt egyetemi tankönyvként használt ötszázoldalas filozófiatörténetben mindössze négy sort írnak róla, az is semmitmondó, félremagyarázó.⁴⁵ Egyetlen szerző két írása töri meg a csendet ebben az időszakban, Csehi Gyula irodalomkritikusé. Az ő érdeme, hogy a magyar érdeklődők számára biztosította a folytonosságot a külföldi Diderot-irodalom ismeretében. Csehi 1938-ban egyebek között bemutatta (a szerző megnevezése nélkül) Luppolt szovjet filozófus alapvető jelentőségű kritikáját, amely Diderot filozófiai eszméinek első marxista elemzését adja, s amelyet az 1924-es orosz kiadás után 1936-ban franciára is lefordítottak.⁴⁶ Csehi Gyula 1939-ben elbeszélésben jeleníti meg a forradalmi gondolatai miatt börtönbe zárt Diderot életét a letartóztatás és a szabadonbocsátás között.⁴⁷ A Diderot-kritikák bemutatását később is folytatja, 1966-ig. 1943-ban az addigi hazai kritikák alapvető hibáját fogalmazza meg: Diderot mint szépíró és stílusza még csak megkapta az őt illető elismerést, de tudományos, politikai és filozófiai gondolatait alig értékelték. A legújabb kutatások fényénél keresi Diderot filozófiájának aktualitását.⁴⁸ A kiváló romániai magyar kritikus 1959-ben joggal hiányolja azt is, hogy a franciák a sok új kézirat felbukkanása ellenére is halogatják Diderot összes műveinek újrakiadását és bírálja a polgári filozófusokat (elsősorban az amerikaiakat), hogy meghamisítják Diderot materializmusát. Közli a folyóiratokban megjelent új Diderot-szövegeket, a külföldi kiadások közül a tízkötetes orosz kiadást és a magyar válogatást dicséri.⁴⁹ Az 1966-os tanulmány már nagy nemzetközi szakirodalmat tartalmaz, bemutatja a megélenkült kutatásokat, a Diderot műveiről születése 250. évfordulója körül megjelent kiváló műveket, kiadásokat. A Diderot-„divat” okát írásai időszerűségében látja.⁵⁰

Csehi Gyula nem elégedett meg azzal, hogy felhívta a figyelmet a kritikai irodalom érényeiére és hiányosságaira. A hiányok pótlására fordítóként is vállalkozott. 1943-ban válogatást jelentetett meg *Természet és társadalom* címmel Diderot filozófiai műveiből. A fordításokban, mint a bevezetőben is hangsúlyozta, Diderot máig élő hagyatékát akarta bemutatni: a materialista természetbölcselet, a társadalomfilozófust, aki az új társadalom erkölcsét próbálta megfogalmazni, az esztétát, aki a polgári rend eszményei alapján építette fel a szépről való felfogást.⁵¹ Csehi vállalkozásának elkötelezettsége Illyés Gyuláéra

⁴⁵ H. NAGY József: *A filozófia története*. Bp. 1927. 464. Általában mostoha a francia felvilágosodással kapcsolatban, csak Rousseau képez némiképp kivételt.

⁴⁶ Ezt a művet Jean Luc könyvével együtt a legfontosabb Diderot-kritikák közé sorolja. (Luppolt: Diderot: ses idées philosophiques. P. 1936; Éd. Soc. Internat; Luc: Diderot, l'artiste, le philosophe. P. 1938. Éd. Soc. Internat.) CSEHI Gyula: *Felvilágosodástól felvilágosodásig*. Írások három évszázadról, négy évtizedből (1930–1971). Bukarest, 1972. 76–80.

⁴⁷ Uo.: *A vincennes-i fogoly*. 62–75.

⁴⁸ Uo.: 48–60.

⁴⁹ Uo.: 80–87.

⁵⁰ Uo.: 87–92.

⁵¹ DIDEROT: *Természet és társadalom*. Ford. és bev. CSEHI Gyula, Debrecen, 1943. A kötet az alábbi fordításokat tartalmazza: Művészet és mesterségek (az *Enciklopédia* Art címszava), Gondolatok a természet értelmezéséről (újrarendezés), A nőkről, Beszélgetés Diderot és d'Alembert között.

emlékeztet, aki 1942-ben szerkesztett francia irodalmi antológiájában a „francia szellem” idézésével a német fasizmus ellen tiltakozik. Illyés antológiája Diderot realizmusát, materializmusát dicséri, „lángoló hitét a haladásban”; az *Enciklopédiát* Illyés „világnézeti lexikonként” jellemzi. Két rövid illusztrációja közül az egyik részlet ekkor szólal meg először magyarul a *D'Alembert álmából*.⁵²

A népi demokratikus Magyarország két fordításkötettel és egy jelentős tanulmánnyal tisztel meg Diderot emlékének az *Enciklopédia* Prospektusa megjelenésének 200. évfordulóján. A széles közönség formálására szánt klasszikusok körébe az első között került be Diderot, akinek realista, társadalombíráló regénye, *Az apáca* immár harmadik fordításban jelent meg, ezúttal a Világirodalom Remekei sorozatban.⁵³ Antiklerikális mondandója minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy a felszabadulás után ezt a Diderot-művet fordították először magyarra, ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1953-ban az *Álszentek cselekedetei* c. antológiába is választanak a műből egy megrázó részt.⁵⁴

Az apáca magyarországi népszerűségét mutatja, hogy még egy új fordítás készül majd belőle, egy újabb jelentős évfordulóhoz kapcsolódva, 1963-ban, amelynek azután öt újrakiadása jelent meg azóta, a legutóbbi 1984-ben, Diderot halálának 200. évfordulójára.⁵⁵

Újjáalakult Akademiánk a filozófia klasszikusainak szentelt sorozatban az elsők között, 1951-ben, új fordításban, Diderot materializmusát elemző tanulmány kíséretében adta közzé *Válogatott filozófiai műveit*.⁵⁶ A válogatásban a Kun Samu által lefordított három művön kívül, amelyeket újrafordítottak, első alkalommal olvashatta a magyar közönség a *Filozófiai gondolatokat*, a *D'Alembert álmát*, a *Politikai töredékeket*, a *Pótlék Bougainville utazásához* c. írást, valamint bőséges válogatást az *Enciklopédia* Diderot által írt cikkelyeiből és a különleges értéket képviselő Diderot-levelezésből, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A fordításkötet bevezető tanulmányában Szigeti József részletesen elemzi Diderot filozófiájának azt a területét, amelyről eddig hazánkban keveset beszéltek: „harcos, ateista materializmusát”. Szigeti mintegy tanulmánya témaválasztását, polémikus hangját is igazolja, amikor arról tájékoztat, hogy a „hivatalos” Franciaország nem szívesen veszi tudomásul az *Enciklopédia* és Diderot forradalmiságát. A francia kritika Diderot antiklerikalizmusától még jóval később is viszolyog, erre hívja fel a figyelmet 1958-ban Bene Ede⁵⁷, ezt mutatja *Az apácából* készült film 1966-os betiltása is.

Szigeti a marxizmus klasszikusainak, Engelsnek és Leninnek Diderot-értelmezéséhez kapcsolódva a „jelenkori materialista felfogáshoz” közelálló gondol-

⁵² ILLYÉS Gyula: *A francia irodalom kincsháza*, Bp. 1942. 230–231. — D'Alembert álma (részlet) ford. ARANYOSSY Pál: 231–233. — Rameau unokaöccse (részlet) ford. BÓKA László.

⁵³ DIDEROT: *Az apáca*. Ford. Kovács Klára, Bp. 1950. A Világirodalom Remekei.

⁵⁴ *Álszentek cselekedetei*. Elbeszélések 600 év irodalmából. Bp. 1953. Vál. HEGEDŰS Géza: 95–103.

⁵⁵ Így négy különböző fordításban kilenc magyar kiadása jelent meg *Az apácának*. A legutóbbi fordítást Máthé Klára készítette 1963-ban. (Gyergyai Albert is lefordított 1954-ben egy hosszabb részletet a regényből *A francia felvilágosodás* c. gyűjteménye számára.)

⁵⁶ A mű a Filozófiai Írók Tára új folyamának második köteteként jelent meg. DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. Bp. 1951. Ford. Csatlós János és Győry János, bev. Szigeti József. A Bevezető első mondatai a kiadás politikai jelentőségét hangsúlyozzák.

⁵⁷ BENE Ede: *A felvilágosodás néhány útja Diderot életművében*. In Világirodalmi Figyelő, 1958. 2. 202–208.

kodót becsüli Diderot-ban, és a francia felvilágosodás filozófusai közül őt tartja a legjelentősebbnek. Épp azt az oldalt méltányolja Diderot filozófiájában, amit a polgári kritika (a külföldi, vagy az első világháború előtti magyar) igyekezett nem meglátni, meghamisítani vagy bírálni: *következetes materializmusát*, mely szükségszerűen vezet az *ateizmus*hoz. A korábbi bírálatokkal polemizálva rajzolja meg a diderot-i materializmus fejlődési folyamatát a *Filozófiai gondolatoktól* utolsó alkotó korszakának politikai műveivel bezárólag. Módszerében kiemeli a „demokratikus közérthetőséget” és a polemizálást, amelyeket egyébként a tanulmányíró is célul tűzött ki önmaga elé. Materializmusának kibontakozásában döntő fontosságot tulajdonít ateizmusának, a természettudományok és a filozófia kölcsönös kapcsolata mély megértésének, a világ anyagi egysége és az anyag heterogeneitása, a mozgás és az anyag összefüggése zseniális, bár részben intuitív felfogásának. Annak okát, hogy materializmusában a dialektika csak részben érvényesül, a természettudományok fejletlenségén kívül *társadalmi meghatározó*kban látja. Elismeri, hogy Diderot a legdemokratikusabb kortársai közül, hogy a „nemzet és a kizsákmányolt dolgozó nép azonosítása” nála megy végbe először, de még nála is „a jó uralkodó, a jó törvényhozó képzetével terhelten”. A Diderot-életműből Szigeti saját koncepcióját bizonyítani akarva válogat: a nagy francia filozófus forradalmi jelentőségű ismeretelmélete után társadalomfilozófiájában mutatja ki a haladó, forradalmi elemeket. Társadalomelméletében hol a burzsoázia, hol a plebejus tömegek érdekeinek képviselője, mondja Szigeti, és a dilemmát joggal értelmezi szükségszerűen feloldhatatlannak, ám Diderot számára ez a dilemma fel sem merült. Szigeti érdekes és koncepciózus tanulmánya, talán éppen a polemizálás miatt túlságosan sarkított és a diderot-i életműben ténylegesen meglevő ellentmondásokból keveset ismer el. Mégis ez a tanulmány, amely 1962-ben és 1977-ben franciául jelent meg, és a *Válogatott filozófiai művek* 1983-as kiadásának előszavaként magyarul is újra kiadták, érdekes, újszerű, a magyar kritika szempontjából egyedülálló, de a francia kiritikusok is elismerően nyilatkoztak róla.⁵⁸ Az ötvenes évek népszerűsítő-népnevelő programja, amely összekapcsolódott a haladó filozófiai hagyományok kutatásával, nemcsak Diderot, hanem az egész francia felvilágosodás megismertetését fontosnak tartotta.⁵⁹ A korszak bemutatására Gyergyai Albert vállalkozott egy antológia készítésével 1954-ben.⁶⁰ A mű bevezetője színvonalas „ismeretterjesztő” jellegű írás, a felvilágosodás társadalmi funkcióját hangsúlyozza. A szövegválasztások is ezt a koncepciót szolgálják, a „harcos” írások dominálnak. A válogatás minden Diderot-szövegét (egy kivételével) Gyergyai fordítja, a korábban lefordítottakat is saját tolmácsolásában közli. Néhány új, antiklerikális és politikai mondandójú írás először ebben a válogatásban jelenik meg, például egy részlet a *Mindenmindegy Jakabból*, az *Intelem Amerika népének* stb.

⁵⁸ SZIGETI József: *Denis Diderot, une grande figure du matérialisme militant du XVIIIe siècle*. Bp. 1962. In *Studia Philosophica Academiae Scientiarum Hungariae* 2. (Recenziója: Jean ÉGRET: Szigeti: D. D., une grande... In *Revue Historique* 231. 1964. 248; J. GAUCHERON: In *Europe*, n°s 405–406, 1963, stb.).

⁵⁹ MÁTRAI László: *Haladó filozófiai hagyományaink kutatásáról*. In *Társadalmi Szemle*, 1954. 8–9, 125–139; FODOR István: *Vingt années d'études de littérature française*. In *Nouvelles Études Hongroises* 2. 1967. 189–198.

⁶⁰ *A francia felvilágosodás*. Válogatás Diderot és az enciklopédisták műveiből. Szerk., bev. és jegyz. GYERGYAI Albert, ford. Gy. A. és SZÁVAI Nándor, Bp. 1954. (A bevezető esszé Gy. A.: *Klasszikusok*. Esszék, Bp. 1962. c. művében is megjelent.)

Ebben az évtizedben még két jelentős magyar irodalmár, a francia kultúra kiváló tolmácsolói serénykedtek Diderot méltó tolmácsolásában. Gyóry János fordításában 1958-ban újra megjelent a *Rameau unokaöccse*. Ez a mű is négy különböző fordításban jelent meg napjainkig, *Az apácához* hasonlóan, mert 1960-ban ismét újr fordították, de népszerűsége elmarad az előbbtől.⁶¹

A kalandos sorsú, későn, csak 1958-ban előkerült *Mystification* c. elbeszélést Gyertyán Ervin fedezte fel, fordította le és mutatta be a magyar olvasóknak. A dialógus 1954-ben, a *Les Lettres Françaises*-ben, Aragon és Éluard lapjában került először a nyilvánosság elé és érdekes adalék Diderot szellemi arculatához.⁶²

A „harcos” Diderot-kép a hatvanas években változik, módosul, színesedik. A nagyközönségnek szánt, népnevelő kiadványok közül hozzájárul ehhez két fontos mű. A francia *Enciklopédiából* Gyóry János válogatásában 1962-ben, a felvilágosodás korának természettudományos elméleteiből Benedek István összeállításában 1965-ben jelent meg antológia, Diderot mindegyikben nagy súllyal szerepelt.⁶³ Figyelemre méltó, hogy mindegyik antológia addig magyarul meg nem jelent szövegek közlésére is vállalkozik és hogy a korábban közölt szövegeket is újr fordítják. Ez a tény Diderot gondolatainak aktualizását bizonyítja, azt, hogy szerkesztőink és fordítóink szükségesnek érzik, hogy új értelmezést, interpretációt adjanak.

Filozófiai műveinek újraértékelése után szükségszerűen következett szépirodalmi működésének újr a felfedezése is: a hatvanas években új fordításban jelent meg a *Rameau unokaöccse* (1960), *Az apáca* (1963), a *Fecsegő csecsebecsék* (1966), először fordítják le a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* (1960) c. regényt. *Házasság és hűség* címmel először jelent meg elbeszéléskötet Diderot-tól (1963) és drámaelméleti írásai is új fordításban jelentek meg több mint hatvan évvel az első fordítás után (1966). Valamennyi fordítást tanulmány kíséri. A tanulmányok közös vonása, hogy a szépirodalmi és az esztétikai műveket Diderot egyéb írásaiival összekapcsolva elemzik. A *történeti szempontot* előtérbe helyezve a tanulmányírók a művek társadalmi elkötelezettségét, meghatározottságát és hatását is vizsgálják. A századelőn írt részlemzések után végre komplex elemzésekre vállalkoznak kritikusaink.⁶⁴

⁶¹ DIDEROT: *Rameau unokaöccse*. Ford. Gyóry János, Utószó BARTÓCZ I. Bp. 1958. Az utószót író BARTÓCZ Ilona készítette az 1960-as fordítást. (A regény elejéről egy részlet GYERGYAI A. is lefordított.)

⁶² DIDEROT: *Megtévesztés vagy arcképek története*. Ford., utószó GYERTYÁN Ervin, Bp. 1958. Magyar Helikon.

⁶³ *A francia enciklopédia*. Szemelvények. Összeáll., jegyz. Gyóry János, Előszó SZIGETI Györgyné, ford. KOMOLY Péter, Bp. 1962. Európai Antológia; *Természettudomány a francia felvilágosodásban*. Összeáll., jegyz. BENEDEK István, ford. HAÁSZ Kata, Bp. 1965. Európai Antológia; Két Diderot-levél, több róla szóló frás található az ugyanebben a sorozatban megjelent *Francia irodalmi szalonok* c. műben. Összeáll., előszó, jegyz., ford. MADÁCSY László, Bp. 1963.

⁶⁴ DIDEROT: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*. *Rameau unokaöccse*, ford. BARTÓCZ Ilona, bev. LAKITS Pál, jegyz. KENÉZ Ernő, Bp. 1960. A Világirodalom Klasszikusai; *Házasság és hűség*. Három elbeszélés. Megj. Diderot születésének 250. évfordulójára. Fordították: Házasság és hűség = Bartócz I., Egy este otthon, Igaz mese = Dániel Anna. Utószó, jegyz. DÁNIEL Anna, Bp. 1963. Magyar Helikon; *Az apáca*. Ford. Máthé Klára, utószó BAJOMI LAZÁR Endre, Bp. 1963; *Fecsegő csecsebecsék*, ford. KATONA Tamás, Bp. 1966; *Színészparadoxon. A drámaköltészetéről*. Ford. GÖRÖG Livia, utószó BENEDEK András, jegyz. STAUD Géza, Bp. 1966.

Diderot születésének 250. évfordulóját a felsorolt könyvmegjelenésekkel méltón ünnepeltük, és ez alkalommal legjelentősebb irodalmi, politikai, sőt tudományos periodikáink is jórészt tartalmas írásokkal emlékeztek meg a nagy francia íróról. Közülük kiemelném Szigeti József két írását. Az egyikben a Diderot-ról megjelent tanulmányok kritikai elemzését adja, a filozófus ateizmusát hangsúlyozva, amit a polgári ideológusok többsége tagadni igyekszik, a másikban Diderot társadalmi-politikai harcának fontosságát húzza alá, megismételve 1951-ben írt tanulmánya érveit.⁶⁵ A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja is Diderot is forradalmi jelentőségű filozófiai és politikai gondolatait foglalja össze, hangsúlyozva azt, hogy Diderot a polgárság új szemléletéért harcolva tulajdonképpen az egész emberiség haladásáért küzdött. (A megemlékezés írója Dénes Magda, két év múlva Diderot pedagógiájáról jelentet meg könyvet, amelyben marxista szellemben újraértékeli a filozófus nevelési jellegű írásait.)⁶⁶

A napilapok közül a *Népszabadság* közli a legérdekesebb tanulmányt: Gyergyai Albert írását, aki Diderot műveinek utóéletét tekinti át. Gyergyai konstatálja a Diderot-kutatások szegényességét francia földön, bár az általa idézett *Europe-különszám* ezt cáfolni látszik, majd néhány ismertebb művét egy-egy híres „olvásója” (Aragon, Hegel, Marx) véleményével jellemzi. Jelentőségét sommázza következőes materializmusát, drámaelemletét, műbírálatát és elbeszéléseinek realizmusát emeli ki.⁶⁷

Ez az évforduló nyitotta meg a Diderot-művek előtt a magyar színpadot is. Legnépszerűbb műve, *Az apáca* színpadi változata 1964 tavaszán nagy közönségsikert hozott, a színdarabot később a televízió is közvetítette. A kritika lelkesedése mérsékeltebb volt mint a közönségé: bírálták a francia átdolgozókat, akik saját szemszögükből átértékelték a művet. Egyhangúan elismerik az előadás érényeit, ugyanakkor sajnálkoznak, hogy az átalakításnak áldozatul esett Diderot harcos szelleme, a mű nyitottsága; a befejezés megváltoztatása (Suzanne-t a kolostorba visszahurcolják, ahol meghal) sem Diderot szellemében történt.⁶⁸

Az apácán kívül két Diderot-mű szólalt meg még a magyar színpadon. Teljesen eredeti vállalkozás volt a *Fecsegő ékszer*ek Thália Színházi előadása. Ez a mű a Spear-féle bibliográfia szerint színpadon még egyáltalán nem szerepelt. Ungvári Tamás és Kazimír Károly készítettek színpadi művet Diderot regényéből. Kazimír világirodalmi utalásrendszere, pompás és mozgalmas rendezése remekül illett a darabhoz, amely a közönség és a kritika dicséretét egyaránt

⁶⁵ SZIGETI József: *Az ateista Diderot*. In Világosság, 1963. 9. sz. 543–548; Uő.: *Emlékezés D. D.-ra születésének 250. évfordulóján*. In Magyar Tudomány, 1963. 8. 12. sz. 787–790.

⁶⁶ DÉNES Magda: *Denis Diderot*. In Élet és Tudomány, 1963. 18. évf. 40. sz. 1251–1254; Uő., *A francia materialista filozófusok pedagógiai nézetei*. Helvétius és Diderot. Bp. 1965. Egyetemes neveléstörténet.

⁶⁷ GYERGYAI Albert: *D. D. születésének 250. évfordulójára*. In Népszabadság, 1963. okt. 5. 8; LUKÁCSY Sándor: *D. D. szül. 250. évf.*, In Élet és Irodalom, 1963. 40. sz. 12; SZOMBATHELYI Ervin: *D. D. szül. 250. évf.* In Népszava, 1963. okt. 6. 7; UNGVÁRI Tamás: *D. D. szül. 250. évf.* In Magyar Nemzet, 1963. okt. 6.; POGÁNY Róbert: *Az Enciklopédia szerzője*. In A Könyv, 1963. 20. 19.

⁶⁸ PALKÓ Magda: *Gondolatok Az apáca színpadi változatáról*. In Világosság, 1964. 6. 359–360; TAMÁS István: *Az apáca*, (Bemutató a Thália Színházban), In Népszabadság, 1964. márc. 26. 8; SZOMBATHELYI Ervin: *Az apáca*. In Népszava, 1964. márc. 28. 2; KÜRTI Pál: *Az apáca*. In Magyar Nemzet, 1964. ápr. 11. 4. A Népszabadság kritikusa a darab témáját időszerűtlennek látja, így a választásért elmarasztalja a színházat, a Népszavában épp ellenkezőleg, aktualitását emelik ki, Szombathelyi joggal értelmezi Diderot gondolatát általánosítva, a konkrét esettől elvonatkoztatva.

kívívta.⁶⁹ *A fatalista Jakab szerelmei* címmel kamaradarabot láthatott a Radnóti Színház közönsége egy francia színtársulat előadásában 1979-ben.⁷⁰

1974-ben jelent meg a XVIII. századi francia színházról Staud Géza antológiája, mely néhány új drámaelméleti szöveget Diderot-tól is közölt.⁷¹ Diderot dramaturgiájáról Pelle János írt a közelmúltban tanulmányt, amelyben az elmélet és gyakorlat párhuzamos alakulását vázolta fel. Elemzésének erénye, hogy a polgári dráma jelenségét mutatja be és ezen belül Diderot műveit. A XVIII. századi dráma társadalmi hátterét is árnyaltan ábrázolja, a korabeli drámák műfaji sajátosságait is jobban megragadja, mint a korábbi elemzések. Magyarázatot keres arra a jelenségre, hogy Diderot drámái a XVIII. században közönségsikernek számítottak (főleg a *Családapa*), ma előadhatatlanok. „Diderot az erkölcsi haszon követelményéhez szabta drámaesztétikáját”, a dráma így kizárólag erkölcsös szereplőket fogad el, ám azáltal, hogy ellentmondásmentes eszményeket népszerűsít alakjaival, megszűnik lényege: hogy a valóságot tükröző művészet legyen. A tömegekhez szóló színházban Diderot tudatosan nem adja azt az árnyalt társadalomrajzot, amely regényeit jellemzi.⁷²

Szembetűnő, hogy a felszabadulást követő első évtizedben hazánkban Diderot ismeretelméleti jellegű műveit mutatják be elsősorban, a következő időszakban ebből a filozófiai alapból kiindulva, újra felfedezik szépirodalmi műveit. A hetvenes évektől pedig főleg Diderot morálfilozófiája és politikai gondolatai foglalkoztatják kutatóinkat.

A francia felvilágosodás filozófiájának és különösen morálfilozófiájának kutatója, ismerője és fordítója Ludassy Mária, az ő nevéhez fűződik Diderot etikájának magyarországi bemutatása. 1972-ben a diderot-i életmű és különösképpen a Helvétius-bírálatok elemzése során vállalkozik Ludassy Diderot emberkonceptiójának árnyalt bemutatására. Diderot filozófustársaival (elsősorban Helvétius-szal és Rousseau-val) és önmagával is vitázva az ember, az emberi társadalom jövőjét kutatja, egyaránt szembefordulva a rousseau-i pesszimista állásponttal, és a túlon túl determinált, a mechanika törvényeit a társadalomra alkalmazni akaró elmélettel is. Diderot saját világnézete belső ellentmondásaira is választ keresett kortársait bírálva. Legkitartóbban Helvétius túlzott egyenlősítését, mechanikus determinizmusát, az értelmes önzés elvét bírálta, látva az elfogadásukból eredő veszélyt. Ludassy episztemológiai kiindulópontú elemzése Diderot emberközpontúságát hangsúlyozza és hitét az emberiség „haladásában”. Árnyalt képet ad a francia filozófus fejlődés-konceptiójáról: „az ipari-gazdasági fejlődést a humanizáció szükséges, de nem elégséges feltételének tekinti”, világosan látja, hogy a fejlődés során az értékek mellett az ellentmondások is sokasodnak és ebből a dilemmából csak az erkölcsi

⁶⁹ Spear bibliográfiája egyébként a magyar előadást sem közli (nyilvánvalóan idegen nyelvű kritika hiányában). Színkritikák az előadásról: MOLNÁR G. Péter: *Fecsegő ékszerék. A Thália Színház bemutatója*. In Népszabadság, 1974. febr. 6. 7; SZEKRÉNYESI Júlia: *Morál alulnézetből*. In Élet és Irodalom, 1974. 9. 12; BÉKEY Pál: *Gáláns ünnep a Nagymező utcában*. In Magyar Hírlap, 1974. febr. 8. 6; LÓCSEI Gabriella: *Fecsegő ékszerék*. In Magyar Nemzet, 1974. febr. 26. 4.

⁷⁰ Ismertetése: VINKÓ József: *D. D. A fatalista Jakab szerelmei*. (A Bateleur 2000 színtársulat vendégjátéka) In Magyar Hírlap, 1979. dec. 28.

⁷¹ *A francia színház a XVIII. században*. Vál., szerk., előszó, jegyz. STAUD Géza, Bp. 1974. Európai Antológia.

⁷² PELLE János: *Diderot és a polgári dráma*. In Világosság, 1981. 6. 377–384 és Uő.: *Ész és szenvedély*. Bp. 1982. 78–146. A színház c. fejezet.

idealizmusban talál kiutat.⁷³ Az eredeti elemzést nyújtó könyv másik tanulmányában Ludassy a *De l'Esprit* c. Helvétius-mű korabeli vitáit értékeli, külön ismertetve Voltaire, Diderot és Rousseau cáfolatát. Az elemzésekben a szakirodalom kritikai bemutatása is megtalálható.⁷⁴

1975-ös antológiájának utószavában Ludassy az előző tanulmányhoz kapcsolódva Diderot-én kívül több kortárs filozófus morálfilozófiáját elemzi, a politikai vonatkozásokra, de főleg a „természet”-fogalomhoz való viszonyulásukra nagyobb hangsúlyt fektetve. Az antológia érdeme több új, morálfilozófiai jellegű Diderot-szöveg magyar nyelvű közlése is.⁷⁵ Ludassy 1979-ben a XVIII. századi francia utópistákkal foglalkozó könyvében is szentel egy részt Diderot-nak, ahol politikai radikalizmusáról és annak korlátairól értekezik, főleg a *Politikai töredékeket* és a *Helvétius-cáfolatot* elemezve.⁷⁶ 1982-ben és 1984-ben írt tanulmányaiban ismét a francia felvilágosodás eszméit értelmezi, Diderot filozófiáját a kortársakéval párhuzamosan elemezve.⁷⁷

Diderot politikai eszméivel foglalkozik Padányi Klára is 1978-ban, utolsó alkotói korszakának művei, főleg az *Essai sur la vie de Sénèque* alapján, rávilágítva Diderot életének egyik nagy dilemmájára: vállalhat-e politikai szerepet, „cselekedhet-e” a filozófus egy rossz, erkölcstelen társadalomban, vagy bíráljon, „elmélkedjen” visszavonulva.⁷⁸ A francia felvilágosodás történetiszemléletéről írt tanulmányában Várnai András Diderot politikai-történeti gondolatait is elemzi.⁷⁹

Diderot műveinek a XVIII. századi magyar irodalomra és politikai gondolkodásra gyakorolt hatását vizsgálta jelen sorok írója a Diderot halálának 200. évfordulójára rendezett emlékülésen a Mátrafüredi Felvilágosodás Konferencián. Kutatásaim Diderot politikai gondolatainak XVIII. századi elterjedtségét tárták fel. A magyar szabadkőművesek, írók-költők, majd a magyari jakobinusok az *Histoire des Deux Indes* Diderot által írt részeiben találtak hazánkban is aktualizálható, forradalmasító politikai gondolatokat. Ebből a műből fordított egy szentimentális történetet Kármán József 1794-ben, ez az első nyomtatásban megjelent magyar Diderot-fordítás.⁸⁰ Az 1984-es Diderot-évfordulón jelentek meg először

⁷³ Diderot-t idézi elemzése bevezetésül: „Meggyőződésem, hogy minden társadalomban, még egy olyan rossz berendezésben is, mint a miénk, amelyben a sikeres bűnt gyakran megtapsolják, és a bukott erény csaknem mindig nevetségessé válik, (...) még sincs jobb módja a boldogság elérésének, mint az, hogy erkölcsös emberek legyünk.” LUDASSY Mária: *Diderot az emberről és Helvétius De l'Homme-járól*. In „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”. A francia felvilágosodástól a francia forradalomig. Bp. 1972. 97–199.

⁷⁴ Uo.: *Helvétius kortárs kritikuskai (A francia felvilágosodás filozófiai vitáiból)*. A *De l'Esprit vitája*. (Diderot-ról 40–72.)

⁷⁵ *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Válogatás, utószó, jegyz. LUDASSY M. Bp. 1975. Gondolat, Etikai Gondolkodók, 875–949 = utószó: A természeti törvénytől a közömbös természetig. Itt jelenik meg először a D'Alembert álma harmadik része, A boldogság temploma, Helvétius az Emberről c. művének cáfolata, az *Enciklopédia Fényűzés és Természetjog* címszavai, egy tucat Diderot-levél, részlet a Szalonokból.

⁷⁶ L. M.: *Az ész államig és tovább ... XVIII. századi francia utópisták*. Bp. 1979. („Az ember tökéletesedési képessége végtelen”. D.-tól Condorcet-ig c. fejezet, főleg 27–40.)

⁷⁷ L. M.: *Fizikai folyamatok és erkölcsi eszmék. Szexualitás és szabadság Diderot-tól Sade-ig*. In *Világosság*, 1982. 12. 770–778; Uő.: *A nagy ábránd. Az örök béke ideája a francia felvilágosodásban*. Uo. 1984. 9. 490–499.

⁷⁸ PADÁNYI Klára: *Elmélkedni vagy cselekedni*. In *Filológiai Közlöny*, 1978. 3–4. sz. 337–343.

⁷⁹ VÁRNAI A., *A francia felvilágosodás történetiszemléletéről*. (Adalékok a marxi formációelmélet előzményeihez), 1983. A filozófia időszerű kérdései 57. 64–73.

⁸⁰ A fordítás címe *Eliza*, forrása RAYNAL: *Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les Deux Indes*. Genève-Neuchâtel, 1783. I. 373–377. In *Uránia*, 1794. II. 111–117.

magyarul Diderot legradikálisabb, lángoló forradalmiságú gondolatait tartalmazó részletek ebből a gyarmatosítástörténetből, amelyek a korabeli Európában, a francia forradalom szónokainak beszédeiben éppúgy visszhangoztak, mint a magyar jakobinusok írásaiban.⁸¹

Könyvkiadással is ünnepeltük ezt a Diderot-évfordulót: két népszerű regénye, *Az apáca* és a *Fecsegő csecsebecsék* nagy példányszámban jelent meg 1984-ben, *Válogatott filozófiai műveinek* második, javított kiadása pedig 1983-ban jutott az olvasók kezébe.⁸²

Diderot munkásságának különböző területei foglalkoztatták a XIX. századtól kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal a magyar kritikusokat, fordítókat, kiadókat, olvasókat. A XIX. századi kritikák szinte csak a nemzetközi szakirodalom bemutatására törekedtek. A századforduló szakirodalma a nyugati pozitivistá, ill. esztétizáló nézőpontú irodalmat követi, mégis tiszteletreméltó önálló eredményekre jut. A külföldi kutatásokkal nagyjából egybeesik nálunk is az etikai és politikai jellegű filozófiai művek iránti felfokozott érdeklődés, amelynek okát csak részben kereshetjük az új Diderot-szövegek feltárásában. Ugyanakkor érdekes módon Diderot szépírói munkásságának igazi elemző értékelése, amely a hatvanas évektől jellemzi a francia és nemzetközi kritikát, már-már a modern irodalom atyjaként mutatva be a XVIII. századi regényíró munkásságát, nálunk elmaradt.

Hazánkban a XX. század fordulója jelenti Diderot első reneszánszát, amelyet fordítások és tanulmányok bizonyítanak. Azonban Diderot igazi felfedezéséről csak 1950-től beszélhetünk, ezt tanúsítja a külföldi szakirodalom kritikus bemutatása, valamint Diderot munkássága új területeinek feltárása, átgondolása. Figyelemre méltó, hogy minden 1943 előtt lefordított Diderot-szöveget újrarendítették és hogy a legnagyobb népszerűségnek örvendő regények és filozófiai művek több fordításban is megtalálhatók. Meglepően nagy Diderot magyarra fordított műveinek száma, valamennyi kortárs francia filozófusénál nagyobb, művei interpretálására legjobb fordítóink vállalkoztak. Regényei közül *Az apáca* és a *Rameau négy*, a *Fecsegő csecsebecsék* két különböző fordításban kerültek a magyar olvasók kezébe, a *Mindenmindegy Jakab* és négy elbeszélése is élvezetes tolmácsolásban olvasható magyarul. A Diderot által írt *Enciklopédia*-cikkelyek közül 25-öt, 23 levelét, legfontosabb drámaelméleti műveit, műkritikáinak részleteit és mintegy húsz jelentős filozófiai művét is magyarra fordították, köztük a *Levél a vakokról* és a *Gondolatok a természet értelmezése felől* c. írásokat háromszor is. (Drámái közül csak a *Családatya* szólalt meg magyarul, a XVIII. században, de a fordítást nem nyomtatták ki.) Napjainkban ő az egyik legnépszerűbb, ő látszik a viszonylag legelőbbnek a francia felvilágosodás filozófusai közül Magyarországon, bár *Az apácán* és az *Enciklopédián* kívül kevésbé ismertek művei, tevékenysége. Szomorú hiányosságnak érezzük ugyanakkor, hogy egyetlen önálló mű jelent meg Diderot életművéről

⁸¹ Az előadás kivonata: PENKE O.: *Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században*. In Helikon, 1984. 1. 108–109. A Diderot-fordítás uo. 64–69. ford. Korompai Nóra. A tanulmány teljes szövege: ItK, 1985. 4–5.

⁸² DIDEROT: *Fecsegő ékszerék. Az apáca*. Bp. 1984. ford. KATONA Tamás és MÁTHÉ Klára; D. D. *Vál. fil. művei*. Bp. 1983. 2., jav. kiad. A mű az 1951-es kiadást csak két új szöveggel bővíti: *Uralkodók Politikai Elvei*, *Egy filozófus beszélgetése ***Marsallal* (újrarendítés).

az utóbbi nyolevan évben, egy regény,⁸³ és ezt a sok értékes, nemzetközileg is jelentős, róla vagy századáról megjelent tanulmány sem tudja feledtetni, már csak azért sem, mivel nagy kortársai, Voltaire, Rousseau munkásságát több önálló tanulmánykötet is elemzi.

OLGA PENKE

La fortune des oeuvres et des pensées de Diderot aux XIXe et XXe siècles à travers la presse et l'édition en Hongrie

Le destin des ouvrages et des idées de Diderot est profondément lié aux changements idéologiques et politiques ayant eu lieu en Hongrie aux XIXe et XXe siècles. Au silence presque absolu qui entoure l'héritage de Diderot dans la première moitié du XIXe siècle, succède une traduction qui ne se charge de présenter que le style artistique de Diderot et toute une série d'articles rendant compte de la littérature critique étrangère, publiés grâce au travail précieux de nos philologues durant la deuxième moitié du siècle. L'entreprise de Bernát Alexander amène un changement primordial dans la fortune de Diderot en Hongrie: les deux volumes de traduction dont il est le directeur et ses *Études sur Diderot (Diderot-tanulmányok)* présentent dignement Diderot — l'homme, l'écrivain, le philosophe et le critique d'art — et donnent naissance à maintes traductions et études. Les articles commémoratifs de l'an 1913 montrent une polarisation politico-idéologique incisive, la presse progressiste réclame la réévaluation et la réinterprétation de l'oeuvre de Diderot. Dans l'intervalle de l'entre-deux guerres la presse et l'édition hongroises officielles se caractérisent par une indifférence totale à l'égard de l'héritage de Diderot. La renaissance du grand philosophe des Lumières françaises n'a véritablement lieu dans notre pays qu'après la libération, à partir des années 50. Le visage de Diderot qu'on découvre et présente durant cette période, celui du matérialiste « militant » et athée manque complètement à celui que le philosophe positiviste, Alexander a dessiné 50 ans auparavant. L'écrivain de génie se révèle dans les années soixante par des traductions nouvelles d'excellente qualité, et les pensées de Diderot sont popularisées également sur la scène hongroise. Une présentation plus nuancée du philosophe Diderot n'hésitant pas à révéler les contradictions intérieures les plus profondes de ses idées caractérise déjà l'époque récente, plus exactement la dernière décennie où ses pensées éthiques et politiques passent au premier plan.

Cette étude essaie de mettre en parallèle la fortune hongroise de Diderot avec la littérature critique et les éditions étrangères.

⁸³ DÁNIEL Anna: *Diderot*. Regény, Bp. 1971. Gondolat. A regény korfestése, műelemzése érdekesek; a szerző Diderot életének bemutatásához Mme Vandeul, Diderot leányának Mémoires-jait is felhasználja.